

УДК 37.014.13.,19“(430)

*Андрій Завальнюк,
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри романо-германської філології
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука*

НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС У КОНФЕСІЙНИХ ХРИСТИАНСЬКИХ ШКОЛАХ В ЕПОХУ НАЦІОНАЛ- СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ДИКТАТУРИ У НІМЕЧЧИНІ

У статті висвітлено педагогічні ідеї та принципи націонал-соціалістичної педагогіки, а також мету, завдання виховання та шляхи реалізації цих завдань. Науковий доробок представляє особливості організації процесу навчання і виховання учнів у конфесійних школах періоду панування націонал-соціалістичної диктатури у Німеччині (1933–1945 рр.), зокрема організацію навчально-виховного процесу у різних типах конфесійних шкіл, трансформацію завдань та принципів організації навчально-виховного процесу в школах, засоби протистояння політиці націонал-соціалізму та шляхи пошуку компромісів із владою.

Ключові слова: *націонал-соціалізм, педагогічні ідеї, принципи навчання і виховання, мета виховання, завдання виховання, конфесійні християнські школи, навчально-виховний процес.*

В статье представлено педагогические идеи и принципы национал-социалистической педагогики, цель и задания воспитания, а также пути реализации этих заданий. Научное исследование представляет особенности организации учебно-воспитательного процесса в конфессиональных школах в Германии (1933–1945 гг.): организацию учебно-воспитательного процесса в разных типах конфессиональных школ, трансформацию заданий и принципов организации учебно-воспитательного процесса в конфессиональных христианских школах, способы противостояния политике национал-социализма и пути поиска компромиссов с властью.

Ключевые слова: *национал-социализм, педагогические идеи, принципы обучения и воспитания, цель воспитания, задания воспитания, конфессиональные христианские школы, учебно-воспитательный процесс.*

The significance of the problem lies in the importance of addressing to the pedagogical achievements of the Christian confessional schools, which were in the opposition towards the ruling regime and stood up for their own convictions about upbringing and teaching children on the basis of the Christian teaching. The scientific approach represents the doctrine of the National Socialism,

namely the pedagogical ideas and principles of the National Socialism Pedagogics, the purposes of the upbringing, tasks and ways of their realization. This article deals with the peculiarities of the educational process organization and upbringing children in the Christian confessional schools in the period of the National Socialism dictatorship in Germany (1933–1945), namely the organization of the educational process in different types of the confessional schools, tasks transformation and principles of the organization of the educational and upbringing process in the Christian confessional schools.

Key words: *National Socialism, pedagogical ideas, principles, the purpose of education, educational tasks, Christian confessional schools, educational and upbringing process.*

Актуальність проблеми полягає у важливості звернення до педагогічних здобутків конфесійних християнських шкіл, які, відстоюючи власні переконання щодо виховання й навчання учнів на ґрунті християнського вчення, в епоху націонал-соціалізму опинилися в опозиції до панівного режиму. В умовах сучасного розвитку суспільства, розмитості понять виховного ідеалу, моральності та цінностей як ніколи гостро постає питання про відстоювання та впровадження християнських істин у навально-виховний процес шкіл та визнання авторитету Біблії стрижнем навчально-виховного процесу, адже саме у християнському вихованні вбачаємо порятунок від духовного занепаду та можливість дієвої моралізації суспільства.

Серед дослідників, науковими працями яких ми послуговувалися при здійсненні даного дослідження, варто відмітити таких науковців, як: В. Бьольков (W. Вцлkow), А. Буркерт (A. Burkert), Х. Гіс (H. Gies), Е.-С. Хельмрайх (E.-Chr. Helmreich), Х. Клоппенбург (H. Kloppenburg), Г. Гульденфельз (G. Guldenfels), К. Заллер (K. Saller), Р. Дітмар (R. Dithmar), Й. Діков (J. Dickow). Вище згадані науковці порушували питання про історичний розвиток християнських шкіл періоду націонал-соціалізму – В. Бьольков (W. Вцлkow), А. Буркерт (A. Burkert), Е.-С. Хельмрайх (E.-Chr. Helmreich) – особливості викладання певних предметів – Х. Гіс (H. Gies) – ідеологічну позицію християнських шкіл – Х. Клоппенбург (H. Kloppenburg), Г. Гульденфельз (G. Guldenfels), К. Заллер (K. Saller) – розвиток євангельських та католицьких шкіл – Р. Дітмар (R. Dithmar), Й. Діков (J. Dickow).

Метою статті є дослідження особливостей навчально-виховного процесу в конфесійних християнських школах в епоху націонал-соціалістичної диктатури у Німеччині.

Виховні принципи націонал-соціалізму були викладені у книзі Адольфа Гітлера «Моя боротьба» (A. Hitler «Mein Kampf»). Змальовуючи свою педагогіку, А. Гітлер пише: «Моя педагогіка жорстока. Слабке повинно бути викоріненим. У моїх орденах-фортецям повинна зростати

молодь, від якої буде жахатися світ. У ній не повинно бути нічого слабкого та ніжного, лише сильний, вільний хижак повинен виблискувати з їхніх очей. Я хочу мати красиву й сильну молодь... Я хочу мати атлетичну молодь. Це – найперше й найголовніше. Отже, я створюю нове» [7, с. 263].

Також і провідний націонал-соціалістичний теоретик освіти доби гітлеризму в Німеччині Е. Крік (E. Kriek), підкреслює, що добре загартована людина з «нордичною душею» повинна застосувати усі свої сили й рішучість у боротьбі за досягнення націонал-соціалістичних цінностей та ідеали держави [9, с. 141–142]. Новими чеснотами виховання він регламентував мужність і волю, здібність підкорятися та виконувати накази, настирливість, витривалість, жорстокість, готовність пожертвувати собою заради спільних ідеалів. Таким чином, відповідно до задекларованих цілей уся розгалужена система німецької освіти повинна була перебудуватися до єдиного розуміння нової ідеології, включаючи також і приватний сектор освіти.

Задля досягнення головної мети націонал-соціалістичного виховання – мислити й діяти у дусі націонал-соціалізму – націонал-соціалістичним урядом було проведено низку заходів, як-от: перенавчання вчителів, прийнято новий порядок надання освіти вчителям, насильницьке пристосування до панівної ідеології преси, підсилення вчительського союзу націонал-соціалістів, утвердження нових навчальних планів і прийняття нових директив в освіті (із новим поглядом на історію, країнознавство, географію та біологію), поява підручників, єдиних для усіх шкіл, зменшення та у подальшому скасування занять з релігії, перевірка шкільних бібліотек, заборона приватних закладів освіти.

Таким чином, усі заклади освіти, зокрема й конфесійні школи, як державні, так і приватні, повинні були перебудувати усю систему навчання й виховання відповідно до новопроголошених ідей. Перед народною школою, зокрема й конфесійною, націонал-соціалістичним урядом було поставлено низку завдань, як-от: виховання здорової та сильної молоді, «готової у будь-який час пожертвувати собою задля фюрера й народу» [2, с. 250]. Народна школа повинна була, таким чином, надавати учням знання, необхідні для служіння народові та активній участі у культурному житті нації. Наступним важливим завданням, яке стояло перед народною школою, було громадське виховання та плекання традицій і цінностей німецької сім'ї. Школа повинна була прищепити учням почуття членства у колективі школи, з тим щоб згодом вони змогли відчутти себе частиною політичної й військової спільноти. Для виконання цього завдання навчання у школі повинно було носити практичний (робочий) характер, це означало, що школа повинна була передавати учням такі знання й навички, які були зорієнтовані на подальше використання у процесі життя. Навчально-виховний процес у школі організовували таким чином, щоб на усіх етапах навчання бути наближеним до практичного життя, а тому важливим

завданням школи було прищеплення учням любові до праці. Школи, що розташовувалися у сільській місцевості були покликані якомога раніше ознайомити учнів із специфікою сільських робіт та інтегрувати учнів до сільської громади. Вважалося, що саме сільські школи можуть краще передати учням народні традиції нації [13, с. 351]. Навчальний процес у народних школах тривав вісім років і, відповідно до навчальних планів, за якими здійснювалося навчання у народних школах, найбільшу увагу приділяли вивченню німецької мови та країнознавства, при чому така тенденція зберігалася у всіх класах від другого до восьмого (навчання у першому класі відбувалося без розподілу на окремі предмети, виключенням було лише заняття з релігії). У процентному співвідношенні найбільше часу на вивчення цих предметів виділяли у молодшій школі – більше 50 % (див. табл. 1.).

Таблиця 1

**Вивчення німецької мови та німецького країнознавства
у конфесійних народних школах (процентне співвідношення)**

Клас	2	3	4	5	6	7	8
%	52,4 %	48 %	48,1 %	23,3 %	23,3 %	18,8 %	21,9 %

Упродовж націонал-соціалістичного панування були проведені також заходи, направлені на реформування вищої школи Німеччини. Вищі школи упродовж багатьох років були питанням дискусії й обговорення у суспільстві. Привілейоване положення гуманістичної гімназії піддавалося критики ще за часів Вільгельма II. В період Веймарської республіки було введено нові типи вищих шкіл, однак ніколи питання регулювання вищої освіти у Німеччині не було вирішено на рівні законодавства. З приходом до влади націонал-соціалістів вже було підготовлене добре підґрунтя для проведення реформ, оскільки німецька шкільна освіта потребувала спрощення й уніфікації. 19 березня 1937 р. було видано наказ, відповідно до якого кількість типів вищих шкіл, які існували у Веймарській республіці, було скорочено із восьми до трьох [3, с. 175]. Головним типом вищої школи повинна була слугувати восьмирічна вища школа (Oberschule). Кількість гуманістичних гімназій було значно скорочено, тривалість навчання у них також було скорочено до восьми років. Суттєво було зменшено й кількість класичних гімназій з акцентом на вивчення стародавніх мов. Так, якщо 1931 р. класичні гімназії відвідувало близько 25 % учнів, то 1939 р. їхня кількість не перевищувала 11 % [14, с. 112]. У старших школах і гімназіях процес навчання тривав вісім років (на базі чотирьохрічного навчання у початковій школі). Навчання у старшій школі для хлопців мало два профілі: природничо-математичний та сучасної іноземної мови. Старші школи для дівчат мали спеціалізації домогосподарчої роботи та вивчення іноземної мови.

Вчителі зобов'язувалися вести пильне спостереження за учнями та

укладати характеристики, які слугували допуском до екзаменів та впливали на кінцевий результат складання іспитів [12]. Також і до атестатів зрілості крім оцінок успішності додавалася характеристика на учнів, яка містила загальні відомості про фізичний й духовний розвиток учнів, та про риси характеру.

Дотримання нових навчальних планів підлягало суворому контролю. Вчителі, зокрема, повинні були постійно повідомляти директору школи, а той – відповідальному інспектору про виконання навчальних планів, при чому будь-яке недотримання діючих навчальних планів повинно було бути обґрунтованим і мати поважну причину, як-от: хвороба вчителя або стажування.

Спільне навчання хлопців і дівчат у вищих конфесійних школах вважалося таким, що суперечить духу націонал-соціалізму, про що чітко зазначено у Наказі про виховання і навчання у вищих школах (ErlaЯ ьber Erziehung und Unterricht in der Hцheren Schule). Відповідно до положень цього наказу навчання дівчат і хлопців повинно здійснюватися у окремих школах [12]. Цікаво, що дівчатам дозволялося відвідувати школи для хлопців тільки в окремих випадках, а хлопцям відвідувати школи для дівчат було категорично заборонено. До того ж у школах для хлопців, які відвідували дівчата, керівництво повинно було створити усі необхідні умови для навчання дівчат, з тим щоб і у чоловічих школах дівчата могли навчатися за навчальними планами дівочих шкіл. Перехід дівчат до чоловічих шкіл у період із 6 по 8 клас вважався неблагоприємним, у кожному з таких випадків дозвіл надавав голова уряду адміністративної одиниці або головний представник шкільної інспекції місцевості. Відвідувати гімназії дівчатам дозволяли лише в поодиноких випадках, як виключення. Окремі заклади відповідного типу для них передбачені не були.

Головною метою навчання у вищих конфесійних школах регламентували «виховання найбільш здібної фізично й духовно частини німецької молоді, для подальшого зайняття провідних посад у суспільстві та здійснення діяльності на користь політичного, культурного й економічного розвитку країни» [11, с. 151]. Про основні принципи навчання і виховання у вищих школах періоду націонал-соціалістичної диктатури дізнаємося із укладеного на двохсот шістдесяти п'яти сторінках Наказу міністра виховання, науки й народної освіти Рейху й Пруссії у розділі «Основні положення» («Grundsdztliches»). Так, у наказі чітко зазначено, що «німецька школа є частиною націонал-соціалістичної системи виховання, яка має завдання формування націонал-соціалістичної людини разом з іншими виховними утвореннями, але з притаманними їй засобами» [11, с. 152]. Таким чином, задекларована у «Мойй боротьбі» Гітлера ціль щодо формування нової націонал-соціалістичної особистості повинна була втілитися у практику. Принципам виховання «народної держави» присвячено у книзі Гітлера чимало сторінок, на яких від

однозначно підкреслює пріоритет фізичного виховання, формування міцного й здорового тіла. Другим по важливості у вихованні Гітлер вважає формування характеру, зокрема загартування волі, виховання рішучості й відповідальності. І лише в останню чергу фюрер говорить про розумове й духовне виховання. Гітлер зокрема зазначає, що «здорова людина із твердим характером, відповідальна й сильна може зробити для суспільства набагато більше, аніж духовна й слабка» [7, с. 400]. Таке розуміння виховання молоді мало свій вплив і на виховну ієрархію у вищих конфесійних школах, яка мала такий вигляд:

1. Фізичний розвиток;
2. Виховання характеру;
3. Духовне виховання.

Тижневе навантаження у старшій конфесійній школі (Oberschule) складало від 31 години (перший клас) до 36 годин (восьмий клас). Усі предмети, що вивчалися у вищих школах, були об'єднані у п'ять основних циклів: фізичне виховання; країнознавство (німецька мова, історія, географія, мистецтво, музика); природничі науки та математика (біологія, хімія, фізика, арифметика та математика); іноземні мови (англійська, латина); навчання релігії та гурткова робота, яка включала додаткові заняття з предметів математичного і природничого циклів та іноземних мов.

Загалом, подібно до народних конфесійних шкіл, найбільше годин у вищих конфесійних школах виділяли на вивчення предметів німецького країнознавства. Пріоритет фізичного виховання стає зрозумілим при розгляді навчальних планів, запропонованих Міністерством науки, виховання й народної освіти. 1933 р. кількість занять з фізичної культури у вищих школах було збільшено з двох годин до трьох, а 1938 р. – до п'яти годин у тиждень. Загалом на вивчення фізичної культури виділяли 40 год. у тиждень за весь період навчання, що складало 14,7 % від загальної кількості годин. Такі зміни у навчальних планах було зроблено за рахунок скорочення часу на вивчення предметів природничого й математичного циклів. Подібно до народних шкіл німецька мова була другим по важливості для вивчення предметом, на її опанування виділяли у всіх класах по чотири години у тиждень, а у першому класі – п'ять годин. Загалом на вивчення предметів країнознавчого циклу виділяли 101 год. у тиждень за весь період навчання, що становило майже 37 % від загального навчального навантаження. Таким чином, очевидним стає вагоме значення, яке відводили предметам національного спрямування. Найменша кількість годин виділялася на вивчення релігії – з першого по четвертий клас дві години у тиждень, у старших класах – по одній годині (4,3 % від загальної кількості годин) [14, с. 156].

Зміст дисциплін, що викладалися у всіх типах вищих шкіл, повинні були пропонуватися із націонал-соціалістичним забарвленням. Важливе місце займало вивчення історії. Під час вивчення цього предмета учні

повинні були усвідомити надздобутки німецької нації та переконатися у величчі німців і їхніх досягнень. Однак слід відмітити, що заняття з історії були позбавлені історичної об'єктивності, і, як зазначає Дітріх Клагес (Dietrich Klages), міністр внутрішніх справ та народної освіти землі Брауншвайг: «Ми об'єктивні вже тому, що німці» [4, с. 50]. Виданий ним 1943 р. підручник з історії під назвою «Народ і фюрер» та коло тем, запропонованих у ньому для вивчення, свідчать про крайню заідеологізованість цього предмета.

Вивчення німецької мови повинно було відбуватися також із політичним присмаком, причому політичний вплив повинен був відбуватися непомітним для учнів чином, так щоб вони «могли помітити якомога менше пропедевтики вчителя» [6, с. 101]. Найкращий вчитель, на думку засновника й керівника націонал-соціалістичної спілки вчителів та міністра культур Баварії Х. Шемма (H. Schemm) є той, про якого учень думає: «Мій вчитель небагато говорить про націонал-соціалізм, однак у кожному його слові я відчуваю, що він – стопроцентний нацист» [8, с. 157]. Усі літературні твори, що пропонувалися для вивчення, підлягали ретельній перевірці. Із переліку творів, що пропонувалися для вивчення, було вилучено усі твори єврейських авторів, твори лівополітичного та «негеройчного» змісту. Подібне стосувалося й поетичних творів, у шкільній програмі були залишені лише ті, які «особливо яскраво пропонували німецьке» [10, с. 287]. Із літературних творів минулого вивчати пропонували лише те, що мало безпосередній зв'язок із сучасними завданнями або розкривало народні традиції і цінності. Так, політичній поезії Вальтера фон дер Фогельвейде (Walther von der Vogelweide) надавали набагато більше значення, ніж «сучасній беззмістовній літературі» [9, с. 123]. Політичній цінності поетичних творів відводили вирішальне значення, власне літературно-естетичний бік творів відходив на другий план. Вибір творів для вивчення відбувався за рішенням Альфреда Розенберга (Alfred Rosenberg) – начальника зовнішньополітичного управління НСДАП – при чому визначальним при виборі творів було «не відповідність гуманістичному універсальному ідеалу», а те, «наскільки запропонований матеріал впливав на формування характеру нової націонал-соціалістичної особистості» [4, с. 195].

Поряд із фізичною культурою й німецькою мовою, важливим для вивчення предметом була біологія. Постійною складовою націонал-соціалістичної ідеології була пропаганда расизму, який з одного боку пропагував перевагу німецької нації, з іншого – вирізнявся фанатичним антисемітизмом [14, с. 134]. Расистське вчення повинно було стати невід'ємною часткою заняття з біології. Так, зокрема однією з цілей занять з біології регламентували «навчити молодь зберігати насліддя батьків та зважати на одвічні закони крові і раси... Жоден учень не повинен залишити школу без усвідомлення необхідності збереження чистоти крові»

[16, с. 142]. Найпоширеніший підручник, який використовувався на заняттях з біології, був укладений Шмайлем (Schmeil). Варто відзначити, що перед назвою 97 видання підручника від 1938 р. зазначено про важливість дотримання расистського вчення.

Націонал-соціалістичний уряд певно стежив за процесом виховання у приватних конфесійних школах, так що керівники округів повинні були подавати регулярні звіти до міністерства фінансів про те, як здійснюється націонал-соціалістичне виховання у приватних школах, з тим щоб позбавити ці школи певних фінансових привілеїв. У цей період тільки у Бадені було закрито понад 50 католицьких шкіл із аргументуванням, що «націонал-соціалістичне виховання у школах римо-католицької церкви не здійснюється» [15, с. 73]. Після 1940 р. освітню діяльність здійснювала невелика кількість католицьких приватних шкіл, до того ж звичайною була практика призначення на посаду ректора школи особи ззовні [5, с. 97].

Освітня політика, що провадилася націонал-соціалістичним урядом, змушувала передусім приватні християнські школи розробляти нові плани щодо матеріально-фінансового забезпечення і провадити непопулярні заходи, як-от: відміна безоплатного навчання, підвищення плати за навчання, зменшення заробітної платні вчителям. Варто відмітити, що з метою забезпечення діяльності шкіл, керівництво закладів часто вдавалося до політики компромісів з націонал-соціалістичною владою. Школи намагалися перебудувати систему правління і функціонування шкіл таким чином, щоб нова влада не бачила у функціонуванні цих шкіл небезпеки їхньому режиму. Це стосувалося передусім внесення змін у формулювання цілей навчально-виховного процесу, влаштуванні й залученні якомога більшої кількості учнів, вчителів, батьків до націонал-соціалістичних свят, використовували націонал-соціалістичну символіку й вокабуляр гітлерівського режиму [1, с. 114–115]. Варто відмітити, що у цей складний час приватні конфесійні школи намагалися вижити поодинці і не намагалися у їхній боротьбі скооперуватися з іншими приватними закладами освіти, оскільки при викритті такої співпраці можна було тільки зашкодити своїм школам.

Політика націонал-соціалізму в галузі шкільної освіти була направлена на винищення духовності у школах, знищення християнського вчення та християнських цінностей, які протягом століть були стрижнем навчально-виховного процесу німецьких шкіл. Упродовж диктатури націонал-соціалізму конфесійні християнські заклади шкільної освіти були змушені перебудувати систему навчання і виховання відповідно до націонал-соціалістичних доктрин. Конфесійні християнські школи намагалися вести боротьбу за збереження власної ідентичності та духовних принципів, потрапляючи при цьому у конфлікт з існуючою владою, або, йдучи на компроміс задля збереження бодай якоїсь можливості духовного впливу на молодь.

Подальші наукові розвідки у даному напрямку можуть стосуватися

визначення особливостей організаційно-педагогічної діяльності та навчально-виховного процесу конфесійних християнських шкіл у Німеччині у післявоєнний час та на сучасному етапі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. W. Büdckow. Das Schicksal evangelischer Schulen im Dritten Reich. Ein Beitrag zur Geschichte des evangelischen Schulwesens in Deutschland / W. Büdckow // Korrespondenzblatt. – 30. Jg. – 1989. – Heft 5. – S. 110–125.
2. ErlaЯ des preuЯischen Kultusministeriums vom 19. Mдрz 1933. Zentralblatt 1933. – 311 S.
3. ErlaЯ des RMfWEuV vom 22.09.1937 // Reichsministerialamtsblatt deutsche Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, 1937. – S. 425-432 .
4. Gehl W. Die Jahre I–IV des nationalsozialistischen Staates. Grundlagen und Gestaltung. Urkunden des Aufbaues – Reden und Vortrdge / W. Gehl. – Breslau, 1938. – 412 S.
5. Guldenfels G. Sturmjahre. Die Heimschule Lender im Dritten Reich / G. Guldenfels. – Sasbach: Verlag der Heimschule Lender, 1969. – 292 S.
6. Haacke U. Politische Propdedeutik im Deutschunterricht / U. Haacke // Zeitschrift fьr deutsche Bildung . – № 9. – 1933. – S. 91–101.
7. Hitler A. Mein Kampf. Jubilдumsausgabe anлдsslich der Vollendung des 50. Lebensjahres des Fьhrers / A. Hitler. – 4. Auflage. – Mьnchen : Franz Eher Nachf. / Zentralverlag der NSDAP, 1939. – 711 S.
8. Kahl-Furthmann G. Hans Schemm spricht. Seine Reden und sein Werk / G. Kahl-Furthmann – 5. Auflage. – Bayreuth, 1936. – 376 S.
9. Krieck E. Nationalpolitische Erziehung / E. Krieck. – 7. Auflage. – Leipzig: Armanen-Verlag, 1933. – 186 S.
10. Kurtz D. Zur Geschichte der Schulaufsicht im deutschsprachigen Raum / D. Kurtz. – Universitдt Tьbingen: Dissertation. – 1982. – 303 S.
11. Michael B. / Schepp H.-H. (Hrsg.): Die Schule in Staat und Gesellschaft. Dokumente zur deutschen Schulgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert. – Gьttingen/Zьrich, 1993. – 213 S.
12. Norddeutscher Statistikarchiv Wolfenbьttel Fb 12 A 9, Neu, 13. 20631.
13. Poethen W. Deutschunterricht und Nationalsozialismus / W. Poethen // Zeitschrift fьr deutsche Bildung. – № 9. – 1933. – S. 349–352.
14. Reble A. (hrsg.) Zur Geschichte der hьheren Schule, Band II (19. und 20. Jahrhundert), 1975. Verlag Julius Klinkhardt. Bad Heilbrunn / OBB. – 255 S.
15. Recker K.-A. Meinem Volk und meinem Herrgott dienen. Das Gymnasium Carolinum zwischen partieller Kontinuitдt und Resistenz in der NS-Zeit. Ein Beitrag zur Bildungsgeschichte der Stadt und des Bistums Osnabrьck zwischen 1848 und 1945. – Osnabrьck, 1989. – 339 S.
16. Saller K. Die Rassenlehre des Nationalsozialismus in Wissenschaft und Propaganda / K. Saller. – Darmstadt: Progress-Verlag, 1961. – 179 S.